

Rozdział I

Zagadnienia wstępne

Powszechne zadłużenie w republice to problem zarówno społeczny, jak i polityczny. Tak na przykład na problem zadłużenia w początkach republiki wskazuje *Liwiusz*, akcentujący niezgodę między senatem a ludem wynikającą z uciemżenia dłużników (*maxime propter nexos ob aes alienum*, Liv. 2,23), a także *Cyceron* – „wzburzenie wywołane zadłużeniem spowodowało, że prości ludzie zajęli najpierw Świętą Górę, a następnie Awentyn”¹ (*nam cum esset ex aere alieno commota civitas, plebs montem sacrum prius, deinde Aventinum occupavit*, Rep. 2,58). O ile we wczesnej republice problem zadłużenia związany był z walką stanów i dążeniem zadłużonych plebejuszy do zniesienia faworyzującego patrycjuszowierzycieli *nexum*, to w późnej republice, a więc już po znoszącej *nexum lex Poetelia Papiria*, problem zadłużenia wciąż powraca w odmiennej formie – przybiera bardziej ekonomiczny charakter².

¹ *Cyceron*, O państwie, w: *Cyceron*, O państwie, O prawach, spolszczyła I. Żółtowska, Kęty 1999, s. 58–59.

² *M. Ioannatou*, Le code de l'honneur des paiements: Créanciers et débiteurs à la fin de la République romaine, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 2001, 56e Année, No. 6, s. 1201–1202. *Ch.T. Barlow* zwraca uwagę, że w narracji rzymskich historyków kryzys zadłużenia początku republiki prezentowany jest jako walka bogatych patrycjuszów z biednymi plebejuszami, gdzie patrycjusze występują jako wierzyciele, zaś plebejusze jako dłużnicy, *Ch.T. Barlow*, *Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic*, PhD Thesis, Chapel Hill 1978, s. 17.

W literaturze wskazuje się tutaj na uwarunkowania związane ze stabilnym systemem kredytowym i rolą *fides*³. W Rzymie o stabilności całego systemu kredytowego, obok ilości pieniędzy w obiegu i stabilnych cen gruntów, decydowała *fides*. Naruszenie rzetelności (*fides*) w stosunkach kredytowych rodziło spadek płynności finansowej, a tym samym skutkowało wzmożoną „aktywnością” wierzycieli chcących odzyskać swe należności, co z kolei prowadziło do kryzysu zadłużenia⁴. „Rozwiązanie problemu zadłużenia” poprzez redukcję długów⁵ stało się politycznym narzędziem służącym, w przypadku

O długi i znaczeniu *nexum* (tak dla wierzycieli, jak i dłużników) w okresie wczesnej republiki zob. S. Bernard, Debt, Land, and Labor in the Early Republican Economy, Phoenix 2016, Vol. 70, No. 3/4, s. 321 i n. M.P. Piazza zauważa, że problem zadłużenia w Rzymie nie był niczym nowym, jest charakterystyczny dla społeczeństw starożytnych – występował także w świecie greckim. Autorka zwraca również uwagę, że jeśli w początkach republiki problem zadłużenia objawiał się w walkach plebsu o zdobycie pozycji politycznej, to w późnej republice problem zadłużenia dotyczy bardziej wyższych warstw społecznych, M.P. Piazza, „Tabulae novae”. Osservazioni sul problema dei debiti negli ultimi decenni della Repubblica, II Seminario Romanistico Gardesano, 12–14 giugno 1978, Milano 1980, s. 41–43. O problemie zadłużenia we wczesnej republice zob. G. Cifani, The Origins of the Roman Economy. From the Iron Age to the Early Republic in a Mediterranean Perspective, Cambridge 2021, s. 221 i n.

³ Zob. Ch.T. Barlow, Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic, s. II, 151, 163; *idem*, The Roman Government and the Roman Economy, 92–80 B.C., The American Journal of Philology 1980, Vol. 101, No. 2, s. 212.

⁴ Zob. M.H. Crawford, Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy, Berkeley–Los Angeles 1985, s. 241. Taki charakter miał również kryzys zadłużenia w 63 r. E.S. Gruen wskazuje, że kryzys ten był w dużej mierze związany z wyprawą Pompejusza i będącą jej efektem stabilizacją rynków na Wschodzie. Rzymscy kredytodawcy – wierzyciele widząc „perspektywę lukratywnych zysków na Wschodzie, przewyższających zyski z pożyczania pieniędzy w Italii”, potrzebowali kapitału, co skutkowało wzmożoną presją na dłużnikach, ale i ograniczeniami w udzielaniu kredytów, które to uderzyły tak w warstwę wyższą, jak i niższą w Rzymie, w Italii i na prowincjach, E.S. Gruen, The Last Generation of the Roman Republic, Berkeley–Los Angeles–London 1974, s. 426–427.

⁵ Na określenie „długu” autorzy republikańscy używają pojęcia *aes alienum* – czyli to, co jesteśmy winni innym; przeciwieństwem jest *aes suum*, czyli wierzycielność (to, co inni są winni nam); zob. A. Berger, Encyclopedic Dictionary of Roman Law, American Philosophical Society, Philadelphia 1980, s. 355; W. Litewski, Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego, Kraków 1998, s. 19.

rządzących – eliminowaniu niepokojów społecznych, w przypadku polityków – pozyskiwaniu poparcia zadłużonych współobywateli. Najbardziej radykalnym rozwiązaniem było „zniesienie długów”. Pozbawiając wierzycieli należnych im świadczeń, było również rozwiązaniem szczególnie niebezpiecznym, nie tylko dlatego, że prowadziło do destabilizacji rynku kredytowego, ale dlatego, że rodziło spory, antagonizowało obywateli i generowało przemoc – zagrażało więc bezpieczeństwu Rzeczypospolitej (*salus rei publicae*). W niniejszych rozważaniach zajmę się politycznym aspektem kryzysu związanego z zadłużeniem w 63 r. przed Chrystusem⁶. Na panujące wówczas powszechne zadłużenie zwraca uwagę *Salustiusz* – „w tym czasie było ogromne zadłużenie na całym świecie”⁷ (*aes alienis per omnis terras ingens erat*, Cat. 16), a *Waleriusz Maksymus* (Val. Max. 4.8.3) pisze, że „w czasie obłędnego spisku *Katyliny* Rzeczpospolita została tak osłabiona, że nawet bogaci nie mogli kredytodawcom oddać należnych pieniędzy, gdyż z powodu zamieszek spadła war-

Po wprowadzeniu monety bitej termin *aes* (miedź, spiż, kruszec) stał się synonimem pieniędzy, W. *Wołodkiewicz*, Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny, Warszawa 1986, s. 22. *Cyceron* dla określenia długu posługuje się również wieloznacznym pojęciem *nomen*, zob. *Ch.T. Barlow*, Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic, s. 157.

⁶ *A.R. Dyck* zwraca uwagę, że za konsulatu *Cycerona* problem zadłużenia osiągnął swój punkt kulminacyjny, zob. *A.R. Dyck* (red.), Cicero, Catilinarians, Cambridge 2008, s. 4. *J. Andreau* pisze o kryzysie zadłużenia (*debt crisis*) w latach 64–63 przed Chrystusem jako „istotnym czynnikiem spisku *Katyliny*”, który to kryzys miał swoje źródło w powszechnym zadłużeniu wielu sfer społecznych, a przede wszystkim w kołach senatorskiej arystokracji, *J. Andreau*, Banking and Business in the Roman World, Cambridge 1999, s. 103. Na kryzys związany z zadłużeniem w latach 66–63 (z towarzyszącą temu kryzysowi *bellum Catilinae*) zwraca również uwagę *C. Nicolet*, Economy and society, 133–43 B.C., w: *J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson* (red.), CAH, Vol. IX, Cambridge 1992, s. 641–642. *Ch.T. Barlow* zauważa, że kryzys w 63 r. wyrasta z nędzy warstw niższych oraz „niespełnionej ambicji *Katyliny*”, ponadto autor ten wskazuje, że kryzys 63 r., w przeciwieństwie do pozostałych dwóch, jakie miały miejsce w późnej republice (w latach 88–86 i w latach 49–45), wynikał bardziej z przyczyn politycznych niż ekonomicznych, *Ch.T. Barlow*, Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic, s. ii, 183.

⁷ *Gaius Salustiusz Krispus*, Sprzysiężenie *Katyliny* i Wojna z Jugurtą, przeł. i wstępem poprzedził *K. Kumaniecki*, Warszawa 1947, s. 64.

tość posiadłości”⁸. Z kolei *Cyceron* w *De officiis* wskazuje, że „nigdy o niespłacanie długów nie walczone z większą gwałtownością niż za mojego konsulatu” (*Off.* 2,84). Dług w 63 r. odgrywa jedną z kluczowych ról w walce, jaką konsul – *Marek Tulliusz Cyceron* stoczył z obiecującym zniesienie długów „wodem nieszczęśliwych” (*dux calamitosorum*) – *Lucjuszem Sergiuszem Katyliną*. W drugiej mo- wie przeciw *Katylinie* skierowanej do ludu *Cyceron* przeciwstawia demagogicznym hasłom *Katyliny* wizję opartą na konstytucyjnym⁹ ładzie i porządku, która w swym wymiarze ekonomicznym obejmuje także zagadnienie długu. *Arpinata* antycypuje tu refleksję zawartą w późniejszych dziełach filozoficzno-politycznych¹⁰. Problem zadłużenia, zgodnie z paradygmatem myśli republikańskiej, *Cyceron* poddaje weryfikacji przez pryzmat *utilitas rei publicae*. W *De officiis* *Cyceron* zwraca uwagę, że „nie może być długów, które szkoda rzeczpospolitej” (*Quam ob rem ne sit aes alienum, quod rei publicae noceat*, *Off.* 2, 84). *Utilitas rei publicae* stanowi tu zatem kryterium podziału długów na dobre (nieszkodzące rzeczpospolitej) i złe (szkodzące rzeczpospolitej). Analiza mów *Cycerona* pod kątem problemu zadłużenia pozwoli wskazać, jak opisywana teoria przekłada się na praktykę polityczną, i precyzyjniej scharakteryzować będące swego rodzaju normą długi dobre oraz szkodzące rzeczpospolitej długi złe. Pozwoli również odnieść się do pojawiających się w literaturze poglądów o rzekomym koniunkturalizmie *Cycerona*, występującego w 63 r. po stronie wierzycieli, „bogatej finansjery”, „ekwitów”, „warstw zamożnych” itp. Lokując problem zadłużenia w szerszym kontekście konstytucji i stabilnej prywatnej własności,

⁸ Przeł. *I. Lewandowski*.

⁹ W przypadku Rzymu nie ograniczam pojęcia konstytucji do zagadnień ustrojowych, przyjmuję jej szersze znaczenie, jako urządzenia, organizacji wspólnoty politycznej. I choć Rzymianie nie znali terminu konstytucja we współczesnym znaczeniu (zob. *Ch.H. McIlwain*, *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Ithaca 1947, s. 22), to wydaje się, że posługiwanie się pojęciem konstytucji w odniesieniu do porządku prawnego republikańskiej wspólnoty politycznej jest uprawnione.

¹⁰ *Cyceron* niejednokrotnie podkreśla, że jego refleksja filozoficzno-polityczna jest w dużej mierze oparta na własnym praktycznym doświadczeniu politycznym (*Rep.* 1,13; *Leg.* 3,14).

Arpinata prezentuje pożądaną z punktu widzenia *utilitas rei publicae*, opartą na *fides*, relację: wierzyciel – dłużnik, co przekłada się na wartości, które w języku współczesnej ekonomii określa się jako „pewność i bezpieczeństwo obrotu gospodarczego” oraz „płynność finansową”¹¹. Ponadto *Cyceron* problematykę zadłużenia Rzymian odnosi w dużej mierze do kategorii etyczno-moralnych (niemoralność rodząca zły dług), co stanowić może asumpt do szerszej refleksji nad relacją etyki i ekonomii w myśli politycznej *Arpinaty*, a także ekonomicznym wymiarem kryzysu obyczajów późnej republiki.

Podstawowy materiał źródłowy w odniesieniu do wydarzeń związanych ze spiskiem *Katyliny* stanowią *Katylinarcki* (*Orationes in Catilinam*) *Cycerona* oraz *Sprzysiężenie Katyliny* (*Bellum Catilinae*) *Salustiusza*¹². Ponadto o spisku *Katyliny* piszą *Plutarch*, *Appian*, *Dion Kasjusz*, *Liwiusz* (streszczenie księgi CII i CIII AUC), a krótkie wzmianki zamieszczają także *Wellejusz Paterkulus*, *Waleriusz Maksymus*, *Florus*, *Eutropiusz* i *Orozjusz*. Odniesienia do spisku można też znaleźć w zasadzie w całej twórczości *Cycerona* po 63 r. Lite-

¹¹ *J. Andreau* zwraca uwagę na „kryzys zadłużenia i kryzys płynności” (*debt crisis and liquidity crisis*) w latach 63–64 przed Chrystusem, *J. Andreau*, *Banking and Business in the Roman World*, s. 103. *M.H. Crawford* zauważa, że Rzymianie w czasach *Cycerona* nie byli w stanie zagwarantować utrzymania poziomu płynności, do jakiego przywykli, o czym świadczy kryzys zadłużenia, który stał u podstaw spisku *Katyliny* w 63 r. Ten spadek płynności przekładał się z kolei na „aktywność” wierzycieli i presję wywieraną na dłużnikach, co ostatecznie doprowadziło do „eksplozji w 63 r.”, *M.H. Crawford*, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*, s. 240.

¹² Na różnice związane z perspektywą autorów dwóch głównych źródeł, w kontekście ich życiowych doświadczeń, ale i celów o charakterze politycznym, zwraca uwagę m.in. *L. Langerwerf*, *To Have Daring is Like a Barrier: Cicero and Sallust on Catiline's „Audacia”, Greece & Rome 2015, Vol. 62, No. 2, s. 155–156. Warto w tym miejscu podkreślić, że w odniesieniu do zagadnienia długów, relacje i wnioski *Cycerona* i *Salustiusza* w wielu aspektach są zbliżone (zwłaszcza niemoralność rodząca „zły dług”). Jak wskazuje *H. Appel*, mowy *Cycerona* były dla *Salustiusza* głównym źródłem w czasie pisania *Bellum Catilinae*, zob. *H. Appel*, „*Animus liber*”. *Kwestia obiektywizmu w pisarstwie historycznym Sallustiusza*, Toruń 2004, s. 129.*

ratura odnosząca się do spisku *Katyliny* jest obszerna¹³, przy czym problematyka związana z zadłużeniem i *tabulae novae* w literaturze przedmiotu, jako stanowiąca ważny element programu *Katyliny*, prezentowana jest w różnych ujęciach (społeczno-politycznym, ekonomicznym czy prawnym). Krytyczna ocena materiału źródłowego (jak i autorów dwóch podstawowych źródeł) prowadzi badaczy do często diametralnie odmiennych wniosków i interpretacji.

Z relacji prezentowanych przez starożytnych autorów wynika, że *Katylina*¹⁴ to niestroniący od zbytku (*sumptus, luxuria*), pogrązo-

¹³ Zob. *N. Criniti*, *Studi recenti su Catilina e la sua congiura*, *Aevum* 1967, Anno 41, Fasc. 3/4, s. 370 i n.; nowsze opracowania zawiera bibliografia w pracy *D.H. Berry*, *Cicero's Catilinarians*, Oxford 2020, s. 249 i n.

¹⁴ W 68 r. *Katylina* sprawował urząd pretora, natomiast w latach 67–66 był propretorem w Afryce; w 65 r. *Katylina* był oskarżony o zdzierstwo na prowincji (*repetundarum*), został uniewinniony [„z tej rozprawy wyszedł on tak biedny (*egens*), jakimi byli niektórzy jego sędziowie przed ową rozprawą”, *Kwintus Tullius Cicero*, *Mały poradnik wyborczy*, Meander 1965, s. 335]. Po czym dwukrotnie kandydował na urząd konsula (w 64 na 63 r. i latem 63 r. po raz drugi na 62 r.) – bezskutecznie, zob. *A.R. Dyck*, Introduction, w: *A.R. Dyck* (red.), *Cicero, Catilinarians*, Cambridge 2008, s. 2–3. Zatem procesy (m.in. proces w 64 r., który dotyczył przestępstw dokonanych przez *Katylinę* w okresie terroru *Sulli*; wcześniej w 73 r. był ponadto oskarżony o cudzołóstwo z westalką *Fabią*), a także nieudane kampanie wyborcze musiały nadszarpnąć finanse *Katyliny* („skutkiem rozrzutności w okresie starania się o urządwo popadł w biedę”, tłum. *L. Piotrowicz*; App. B.C. 2,1,2). W I w. przed Chrystusem porażka zadłużonego kandydata w wyborach „czasami wręcz doprowadzała do ruiny finansowej”, *M. Sobczyk*, *Przestępstwo korupcji wyborczej w republikańskim Rzymie*, CPH 2014, 66,2, s. 24. „*Cyceron* w pierwszej *katylinarce* (a więc w obecności *Katyliny*) zwraca się do niego mówiąc: «pomijam ruinę twego majątku» (*praetermitto ruinas fortunarum tuarum*, Cat. 1,14); W mowie *Pro Murena* *Cyceron* zwraca z kolei uwagę na słowa *Katyliny* o swoim „długu i majątku” (*spectarent quid ipse deberet, quid possideret*): „biedni mogą znaleźć wiernego obrońcę jedynie w osobie człowieka, który sam jest nieszczęśliwy, że znękani i nieszczęśliwi nie powinni ufać obietnicom szczęśliwców, którzy zachowali majątek; że ludzie, którzy chcą naprawić to, co stracili, i odzyskać, co im wydarty, winni patrzeć na niego, jakie ma długi, jaki majątek” (tłum. *J. Mrukówna*), *Cyceron*, Mowy, Kęty 2003, s. 101. W *Commentariolum petitionis* *Katylina* z *Antoniuszem* są określani jako „*egentes*” (Com. Pet. 8) – „bankruci” w przekładzie *J. Wikarjaka* (*Kwintus Tullius Cicero*, *Mały poradnik wyborczy*, s. 334). *Salustiusz* charakteryzując *Katylinę*, pisze, że był „cudzego żądny” (*alienum appetens*, Cat. 5) i ściśle wiąże *luxuria* z *inopia rei familiaris* (Cat. 5; podobnie *Florus* – *luxuria* z *egestas rei familiaris*,

ny w długach przegrany kandydat do najwyższego urzędu rzeczpospolitej – konsulatu, a co za tym idzie, potencjalny bankrut. Zdesperowany dumny patrycjusz z urażoną ambicją, nie mogąc pogodzić się z polityczną przegraną, wraz z grupą podobnych jemu towarzyszy skupionych z nim w sprzysiężeniu (*coniuratio*)¹⁵ „przeciwko całej rzeczpospolitej” (Cass. Dio 37,30), postanawia przejąć władzę siłą, planując przy tym „zgubienie rzeczpospolitej” (Sall. Cat. 16). Według relacji *Cycerona* rebelia miała się rozpocząć w Etrurii w dniu 27 października, a następnego dnia spiskowcy planowali „wymordowanie optymatów” w Rzymie (Cic. Cat. 1,7). Obaj autorzy podstawowych źródeł – *Cyceron* i *Salustiusz*, traktują sprzysiężenie jako bezprecedensowe (Cic. Mur. 80; Sall. Cat. 4). Choć przemoc w 63 r. przed Chrystusem nie mogła uchodzić za *novitas* i w ostatnim stuleciu republiki stosowanie przemocy w rozgrywkach politycznych nie było rzadkością, to stosujący przemoc byli jednak formalnie wybranymi urzędnikami. *Katylina*, który „przywłaszczył sobie tytuł i szatę kon-

Flor. 2,12), zatem niedostatek *Katyliny* wypływa także z marnotrawstwa. Sam *Katylina* w przytoczonym przez *Salustiusza* liście do *Kwintusa Katulusa* (Cat. 35) twierdził, że jest w stanie pokryć swoje długi, a „długi zaciągnięte na cudze imię spłaciłaby hojna *Orestilla*” (a więc małżonka; *Katylina* żeni się z *Aurelią Orestillą* ok. 65 r.). Rodzi się pytanie – dlaczego *Katylina* mając tak dobrą kondycję finansową, jak twierdzi w liście, nie spłaca swoich długów? Zapewne, jak wskazuje *T.P. Wiseman*, nie mógł sprzedać swych posiadłości, bo w ten sposób „naruszyłby cenzus majątkowy, od którego zależał jego status”, *T.P. Wiseman*, *The Senate and the populares*, 69–60 B.C., w: *J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson* (red.), *CAH*, Vol. IX, Cambridge 1992, s. 348.

¹⁵ W literaturze pojawia się niekiedy określenie „drugie sprzysiężenie”, dla odróżnienia od „pierwszego” – związanego z wydarzeniami z lat 66–65, o których pogłoski – jak wskazuje *T.P. Wiseman* – „stały się później amunicją wykorzystywaną przez *Cycerona* i innych przeciwko *Katylinie*”, *T.P. Wiseman*, *The Senate and the populares*, 69–60 B.C., s. 343. Polemikę z autorami (*R. Seager* i *K.H. Waters*) kwestionującymi istnienie pierwszego sprzysiężenia (i wiarygodność relacji *Cycerona*) przeprowadził *E.J. Philips*, *Catiline's Conspiracy*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 1976, Bd. 25, H. 4, s. 441 i n. Obszerną literaturę z podziałem na zwolenników i przeciwników poglądu o istnieniu „pierwszego sprzysiężenia” prezentuje *Ch.M. Odahl*, *Cicero and the Catilinarian Conspiracy*, New York–London 2010, s. 21, 80. Zob. też *K. Catus*, Rola Lucjusza Sergiusza *Katyliny* w wydarzeniach politycznych w Rzymie na przełomie lat 66 i 65 przed Chrystusem, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica* 2015, Vol. 94, s. 12 i n.

sulów” (Dio 37,33; podobnie *Plutarch*, Cic. 16; App. B.C. 2,1,3), chciał być konsulem, nie będąc wybranym¹⁶. Stąd w pierwszej *Katylinarce* (Cat. 1,27) *Cyzeron* działania niedoszłego konsula odróżnia od *bellum* i określa jako „rozbój” (*latrocinium*). Ponadto mocno akcentuje fakt, że dawni sprawcy przemocy „nie chcieli zlikwidowania rzeczpospolitej”, w przeciwieństwie do *Katyliny* działającego *ad delendam rem publicam* (Cat. 3,25). Sam *Katylina* tak przedstawia motyw swego działania: „Krzywdami i obelgami podrażniony (...) podjąłem publiczną sprawę nieszczęśliwych (...) dlatego, że niegodnych ludzi widziałem zaszczytami wyróżnionych” (Sall. Cat. 35)¹⁷.

Wykorzystując „niezwykle korzystny stan rzeczy” (Sall. Cat. 16), w tym powszechne zadłużenie¹⁸, *Katylina* obiecuje zniesienie długów (*tabulae novae*), które staje się sztandarowym hasłem planowanego zamachu stanu¹⁹. Dług stanowić ma polityczne spoiwo jednoczące przeciwników dotychczasowej „władzy kilku oligarchów” (Sall. Cat. 20), a jednocześnie uzasadnić radykalizm przywódcy spiskowców działającego *publicam miserorum causam* (Sall. Cat. 35). Odrzucając podporządkowaną celom propagandowym frazeologię autorów podstawowych źródeł, należałoby zwrócić uwagę na kilka istotnych zagadnień.

¹⁶ Zob. *W.W. Batstone*, Introduction, w: Sallust, *Catiline's Conspiracy, The Jugurthine War*, Histories, Oxford 2010, s. XXII.

¹⁷ Warto w tym kontekście zauważyć, że w 64 r. patrycjusz *Katylina* swojemu kontrkandydatowi – *Cyzeronowi* zarzucał przede wszystkim fakt, że jest *homo novus* (*invecti in novitatem eius*, Ascon. Tog. cand. 93C).

¹⁸ Na sprzyjające okoliczności dla organizatora spisku (w tym nieobecność *Pompejusza*) zwracają uwagę *Salustiusz* (Cat. 16) i, za *Salustiuszem*, *Florus* (Flor. 2,12). *R. Scalais* pisze: „wydaje się, że nieład ekonomiczny osiągnął swój punkt kulminacyjny w latach, gdy *Katylina* starał się realizować swoje rewolucyjne projekty”, *R. Scalais*, *Aspect financier de la conjuration de Catilina*, *Les Etudes classiques* 1939, T. 8, s. 488.

¹⁹ „Wtedy *Katylina* przyrzekł zniesienie długów” (*Tum Catilina polliceri tabulas novas*, Sall. Cat. 21); „obietcywał im skreślenie długów” (Cass. Dio 37,30). „Zniesienie długów” to najważniejsze hasło programu politycznego *Katyliny*, zob. *E.J. Philips*, *Catiline's Conspiracy*, s. 442; „główny punkt programu” i „jedeny istotny punkt programu spisku”, *T. Łoposzko*, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987, s. 289.

Po pierwsze, *Katylina* w literaturze traktowany jest niekiedy jako „społeczny rewolucjonista”, który zgodnie z marksistowską narracją (jawną bądź zakamuflowaną) wypowiedział wojnę „wyzyskującym” w imię poprawy losu „wyzyskiwanym”²⁰. Opisywana narracja urzędującego konsula, reagującego w sposób zdecydowany na „reformatorskie” poczynania *Katyliny*, siłą rzeczy lokuje w gronie koniunkturalistów „sprzyjających bogatej finansjerze i arystokratycznej oligarchii”. Takie spojrzenie jest nie tylko uproszczone, a co za tym idzie – wykluczające wieloaspektowość zagadnienia, ale także, jako sprzeczne z materiałem źródłowym, nierzetelne i mylące. Krytyczna ocena podstawowych źródeł dotyczących spisku (oraz autorów tych źródeł) w żaden sposób nie uprawnia do usprawiedliwiania wymierzonych w konstytucyjny porządek anarchistycznych działań „rzymskiego bolszewika” (jak w jednym ze swych artykułów w 1918 r. określił *Katylinę*, przekonany o dziejowej misji rewolucjonistów, rosyjski poeta *Aleksander Aleksandrowicz Błok*), *Ludwik Piotrowicz*, odnosząc się do tego rodzaju prezentacji, czyniących z *Katyliny* „ideowego reformatora stosunków społecznych”, zwraca uwagę: „*Katylina*, jak i jego przyjaciele, powodował się wyłącznie względami osobistej natury; masy, które poruszali przez rzucanie między nie pociągających hasła, miały im tylko posłużyć jako środek do osiągnięcia własnych, bardzo poziomych celów”²¹.

²⁰ *G.-Ph. Schietinger* wskazuje, że obraz współczesnych badań jest zróżnicowany i oscyluje pomiędzy prezentacją *Katyliny* jako „zuchwałego, nikczemnego puczysty” a „niedocenianego społecznego rewolucjonisty – pioniera walki o interesy ubogich i pozbawionych praw”, *G.-Ph. Schietinger*, *Lucius Sergius Catilina. Karriereperspektiven und Karriere eines homo paene novus in der späten Römischen Republik*, *Klio* 2017, Vol. 99, s. 151. Zob. także *K. Christ*, *Krise und Untergang der Römischen Republik*, Darmstadt 1993, s. 266–267; *idem*, *Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie*, Darmstadt 1980, s. 128–129.

²¹ *L. Piotrowicz*, *Dzieje rzymskie*, Warszawa 1934, s. 412. *A. Heuss* zauważa, że *Katylina* nie był rewolucjonistą społecznym – „uczynił go nim dopiero wiek XIX”, *A. Heuss*, *Römische Geschichte*, Paderborn–München–Wien–Zürich 1998, s. 196. O nurcie badań opartych na „nowej interpretacji” postaci *Katyliny* zob. *K. Marciniak*, *Catilina de amicitia, or Cicero's Homage to Rebels (63 BC–2016 AD and Beyond)*, w: *K. Marciniak*, *E. Olechowska* (red.), *De Amicitia. Transdisciplinary*

Po drugie, hasło „zniesienia długów” nie czyni programu *Katyliny* „programem rewolucyjnym”. Wielu współczesnych badaczy w odniesieniu do spisku *Katyliny* posługuje się pojęciem „rewolucji”. Jak się wydaje, nie jest to właściwa praktyka. W świetle lakonicznej prezentacji programu politycznego *Katyliny* przez autorów starożytnych, trudno mówić o programie rewolucyjnym i rewolucji, a więc zmianie władzy zmierzającej do obalenia lub gruntownej zmiany dotychczasowego porządku²². Wskazane przez *Salustiusza (tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum, Sall. Cat. 21)* oraz trudny do zweryfikowania, pojawiający się jedynie u *Kasjusza Diona* „rozdział ziemi” (Dio Cass. 37,30) i „zagarnięcie skarbu państwa” u *Florusa* (Flor. 2,12), nie dają podstaw do twierdzenia o „planowanej rewolucji”. Traktując „proskrypcje bogaczy”, „urzędy cywilne i kapłańskie”, „rabunki” i „inne rzeczy, które przynosi wojna”, jako proste konsekwencje zamachu stanu, jedynym punktem programu pozostają w istocie *tabulae novae*. Taki, oparty na zniesieniu długów, program w żadnym razie nie może stanowić „rewolucyjnej alternatywy” dla istniejącego porządku²³. Nie wiemy poza tym, jak w praktyce miałyby wyglądać realizacja obietnicy zniesienia długów, którą w świetle materiału źródłowego należałoby traktować w kategoriach zamysłu politycznego. Przyjmując dominujący w literaturze pogląd, że pod po-

Studies in Friendship, Warszawa 2016, s. 205; ostatnio także *D.H. Berry*, *Cicero's Catilinarians*, s. 2–3.

²² Zob. *H. Kowalski*, *Religia i polityka w zamachach stanu w Rzymie w okresie schyłku republiki*, w: *A. Sołtysiak, J. Olko* (red.), *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, Warszawa 2004, s. 51 i n. *J. Bleicken* zauważa, że kreowany przez badaczy marksistowskich, choć bynajmniej nie tylko przez nich, wizerunek *Katyliny* jako „społecznego rewolucjonisty” należy traktować z ostrożnością, z uwagi na fakt, że źródła nie dają żadnego klarownego obrazu programu naprawczego czy nawet rewolucyjnego *Katyliny*, *J. Bleicken*, *Geschichte der Römischen Republik*, München 2004, s. 231–232.

²³ Warto zauważyć, że *Katylina* nie podważał „przywileju urodzenia” prowadzącego do władzy w ówczesnym Rzymie. Wprost przeciwnie, z przywileju urodzenia wyprowadzał swoją legitymację do pełnienia urzędu konsula. Jak się wydaje, z tych samych powodów (braku *dignitas*) kwestionuje legitymację legalnych władz – *sed quod non dignos homines honore honestatos videbam*, Sall. Cat. 35.

jęciem *tabulae novae* kryje się całkowite zniesienie długów (a nie ich redukcja), to wobec podejmowanych wcześniej ustaw jedynie redukujących długi, całkowite zniesienie długów jawi się jako rozwiązanie skrajnie radykalne, stąd nie wpisuje się w narrację *Gajusza Manliusza* odwołującego się do historycznej praktyki „przodków, którzy niejednokrotnie zlitowawszy się nad ludem rzymskim uchwałami swymi ulgę przynosili” (Sall. Cat. 33). Biorąc pod uwagę osobiste motywacje grupy spiskowców, a zwłaszcza ich przywódcy, który nie akceptuje wyników wyborów i „chce być konsulem, nie będąc wybranym”, zniesienie długów należałoby traktować wyłącznie jako zręcznie dobrany slogan polityczny. Slogan ten w istocie ma posłużyć *Katylinie* do swoistej weryfikacji wyniku wyborczego z użyciem środków pozaprawnych (jak zauważa *Erich S. Gruen*, *Katylina* po przegranych wyborach nie pragnie być dyktatorem, ale utrzymuje, że jest konsulem²⁴). Programowi *Katyliny* z obietnicą zniesienia długów nie powinno się zatem przypisywać charakteru rewolucyjnego i znamion szerszej reformy dotychczasowego porządku konstytucyjnego – zniesienie długów stanowi tutaj jedynie polityczne narzędzie działającego *pro sui commodo Katyliny*²⁵.

Po trzecie, zarówno *Cyceron*, jak i *Salustiusz*, ze względów politycznych, w swej relacji prezentują *Katylinę* jako niezależnego polityka i „urodzonego konspiratora”. Taka prezentacja wyklucza współsprawstwo, a przecież w konspiracji *in statu nascendi* brali udział także kluczowi aktorzy ówczesnej sceny politycznej związani ze „stronni-

²⁴ *E.S. Gruen*, *The Last Generation of the Roman Republic*, s. 418.

²⁵ *Ch. Rollinger* zauważa, że *Katylina* nie był kimś w rodzaju *Tyberiusza Grakcha*, „ani też jego celem nie było oddłużenie włoskiego chłopstwa czy ubogich warstw ludności. Spisek miał przynieść korzyści jemu samemu, przynieść mu urząd konsula, a poza tym być może także władzę w państwie”, *Ch. Rollinger*, *Solvendi sunt nummi: die Schuldenkultur der Späten Römischen Republik im Spiegel der Schriften Ciceros*, Berlin 2009, s. 47. *E.D. Eagle* stwierdza: „*Katylina* pragnął jednego – konsulatu”, *E.D. Eagle*, *Catiline and the „Concordia Ordinum”*, *Phoenix* 1949, Vol. 3, No. 1, s. 22. Podobnie *W. Hoffmann*, który wskazuje, że „osobiste pragnienie *Katyliny* zostaje podniesione do rangi politycznego problemu”, *W. Hoffmann*, *Catilina und die Römische Revolution*, *Gymnasium* 1959, Band 66, Heft 6, s. 474.

ctwem popularów” – *Krassus* i *Cezar* (obaj rywalizujący wówczas z *Pompejuszem*)²⁶. W kontekście tematu niniejszej pracy, zagadnienie udziału „przyszłych triumwirów” w sprzysiężeniu jest o tyle istotne, że pozwala odpowiedzieć na pytanie, czy w 63 r. *tabulae novae* należy traktować wyłącznie jako element politycznego planu *Katyliny*, czy może szerzej – jako hasło „stronnictwa popularów”²⁷. Wzajemne relacje *Krassusa* i *Cezara* można postrzegać w kategoriach stosunku obligacyjnego, pierwszy to „bogaty wierzyciel”, drugi to „mający polityczne ambicje dłużnik”. Wydaje się, że zwłaszcza dla tego pierwszego projekty zniesienia długów są wyjątkowo niekorzystne. Biorąc

²⁶ W tym kontekście *J. Bleicken* postrzega *Katylinę* jako „marginalną postać w ówczesnej grze politycznej” prowadzonej przez *Pompejusza* oraz *Krassusa* i *Cezara*, *J. Bleicken*, *Geschichte der Römischen Republik*, s. 79, 232.

²⁷ W odniesieniu do postawy *Cycerona*, ale i *Katyliny*, trudno stosować uproszczoną perspektywę opartą na dychotomii: optymaci – popularzy. Konsul odwoływał się do uniwersalnej *ex definitione* konstytucji i retoryki związanej z „*boni*” (obejmujących wszystkich „dobrych obywateli”, a więc także tych z „*ceteri ordines*”). *Katylina* zaś z dwóch głównych źródeł i katalizatorów niepokojów społecznych, a więc ziemi i długów, w swych działaniach wykorzystuje przede wszystkim te drugie (*Dio Kasjusz* wspomina o „rozdziale ziemi” w programie politycznym *Katyliny*, *Dio Cass.* 37, 30). Zniesienie długów w formie zaproponowanej przez *Katylinę* nigdy nie było „programowych hasłem” polityków przypisywanych w literaturze do „stronnictwa popularów”. Obecne w programie *Katyliny* „proskrypcje” to wymysł *Sulli*, a więc polityka związanego ze stronnictwem optymatów, zob. *O. Petrechco*, *Political Persecution – Sulla and the Second Triumvirate*, w: *D. Słapek*, *I. Łuć* (red.), *Lucius Cornelius Sulla. History and Tradition*, Lublin 2013, s. 118. *M.A. Robb* kwestionujący zasadność definiowania późnorepublikańskich polityków według dychotomicznego modelu „optymaci – popularzy”, zwraca uwagę, że *Katylina* w żadnym ze źródeł starożytnych nie jest określony jako „*popularis*” – należałoby go raczej zaliczyć do *seditionis* (politycy, których działania wymierzone są w arystokrację, senat, konsulów, rzeczpospolitą). *M.A. Robb*, *Beyond Populares and Optimates. Political Language in the Late Republic*, Stuttgart 2010, s. 158–160. Pogląd, iż *Katyliny* nie można kwalifikować jako polityka stronnictwa popularów, podziela *M.-T. Raepsaet-Charlier*, *La «couleur» politique de Catilina. Réflexions d’après un ouvrage récent*, *Antiquité classique* 2012, Nr 81, s. 173, 175. Inaczej *Ch. Meier*, który wskazuje, że fakt, iż *Katylina* w źródłach starożytnych nie jest określany jako *popularis*, nie ma znaczenia. W kontekście popularów autor ten zwraca uwagę na głoszone przez *Katylinę* hasło *tabulae novae*, *Ch. Meier*, *Populares*, w: *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft Pauly-Wissowa*, Suppl 10, Stuttgart 1965, s. 581.

jednak pod uwagę „obopólną korzyść” stron wpisaną w tego rodzaju długi arystokratyczne, dla *Cezara tabulae novae* również stanowią zagrożenie – zrywając więc finansową łączącą go z *Krassusem*, zrywałyby również więc polityczną, co oznaczałoby utratę ważnego politycznego sojusznika. Ponadto dla wpływowych protektorów *Katyliny* kontynuowanie poparcia przegranego kandydata i wspieranie jego anarchicznych dążeń wiązało się z politycznym ryzykiem. *Cezar* i *Krassus* nie wierzyli w powodzenie rebelii i, jak to ujmuje *Mieczysław S. Popławski*, „nazwisk swoich nie dali”²⁸. W tym kontekście po przegranych wyborach w 63 r. *Katylina* jest więc „niezależny” – wpływowi protektorzy dystansują się od przywódcy spiskowców, a tym samym od jego programu i zniesienia długów.

²⁸ *M.S. Popławski*, *Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta*, Lublin 1935, s. 94. Zob. też. *T. Zieliński*, *Rzeczpospolita Rzymska*, Katowice 1989, s. 464; *E.G. Hardy*, *The Catilinarian Conspiracy in Its Context: A Re-Study of the Evidence*, *The Journal of Roman Studies* 1917, Vol. 7, s. 185; *Ch.M. Odahl*, *Cicero and the Catilinarian Conspiracy*, s. 34–36. *E.T. Salmon* formułuje hipotezę, że *Krassus* wspierał rewolucyjne działania *Katyliny* po przegranych wyborach w 63 r., licząc, że senat zwróci się do niego, lub wspieranego przez niego *Cezara*, o stłumienie spisku (w przekonaniu *Krassusa* spiszek był skazany na niepowodzenie, więc *tabulae novae*, jak i cały program rewolucyjny *Katyliny* były mu obojętne), *E.T. Salmon*, *Catiline, Crassus, and Caesar*, *The American Journal of Philology* 1935, Vol. 56, No. 4, s. 313–316.

Rozdział II

Zróznicowanie długów w późnorepublikańskim Rzymie

W tym miejscu należałoby odpowiedzieć na pytanie: kogo w ówczesnym Rzymie hasło zniesienia długów mogło skłonić do poparcia *Katyliny*?²⁹ Odpowiedź na tak postawione pytanie wcale nie jest

²⁹ Z. Yawetz wskazuje, że *Katylina* wykorzystał slogan *tabulae novae*, który w 63 r. mógł się wydawać najbardziej atrakcyjny i skuteczny, Z. Yawetz, *The Failure of Catiline's Conspiracy*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 1963, Bd. 12, H. 4, s. 492. A. Giovannini twierdzi, że hasło *tabulae novae* bardziej działało na zadłużony plebs miejski i wiejski, niż na „zamożnych dłużników”, dla których pożyczka była elementem systemu, w którym żyli – nie było kariery politycznej bez znacznego długu; w świecie, w którym brakowało gotówki, nie można było nabyć nieruchomości ani wartościowych przedmiotów bez uciekania się do pożyczek. Żądanie zniesienia długów byłoby dla tych ludzi po prostu samobójstwem. W krótkim czasie z pewnością osiągnęliby znaczny zysk; ale na dłuższą metę straciliby zaufanie wierzycieli i w rzeczywistości zniszczyliby system, w którym żyli, A. Giovannini, *Catiline et le probleme des dettes*, w: I. Malin, Z.W. Rubinsohn (red.), *Leaders and Masses in the Roman World*, Leiden–New York 1995, s. 31. P.A. Brunt, po odwróceniu się od przywódcy spisku miejskiego plebsu, „najwierniejszych zwolenników *Katyliny*” upatruje w wiejskim plebsie, P.A. Brunt, *The Army and the Land in the Roman Revolution*, *The Journal of Roman Studies* 1962, Vol. 52, s. 72. Inaczej Ian Harrison, który bardzo krytycznie oceniając źródła antyczne odnoszące się do spisku, wyraża pogląd, że *Katylina*, który w istocie nie był zainteresowany poprawą losu plebsu miejskiego, hasło *tabulae novae* „kierował do zadłużonej arystokracji i zubożałych mieszkańców wsi”, I. Harrison, *Catiline, Clodius, and Popular Politics at Rome*